

*Ольга Захарова*

•

## КНЯЗЬ ГЕОРГІЙ ЛЬВОВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧОЛІ ВЗС: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

*Стаття присвячена стану історіографічної розробки проблем діяльності князя Г.Львова на чолі Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (1914 - 1917). Проаналізовано також ступінь вивчення особистості Г.Львова у вітчизняній та зарубіжній історіографії.*

Драматична історія Першої світової війни дедалі більше привертає увагу дослідників та широкої громадськості. Важливою складовою внутрішньополітичної ситуації Російської імперії в той період стала діяльність Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (далі - ВЗС, Земсоюз), який був створений 30 липня 1914 р. Не можна не згадати і про Всеросійський союз міст (далі - ВСМ), оскільки ці організації, існуючи паралельно, мали однакові завдання, спільне поле діяльності та схожу специфіку. У роки війни обидві стали потужним фактором російського громадського життя. Почавши з надання допомоги пораненим, ліквідації епідемічної загрози, піклування про біженців та інвалідів, об'єднання згодом підійшли до вирішення продовольчих та транспортних питань і, нарешті, безпосередньо включилися в політичну боротьбу.

У роки війни ВЗС очолював князь Георгій Львов (1861 - 1925) - відомий земський діяч, ліберал, голова Тимчасового уряду першого складу (з 2 березня по 7 липня 1917 р.). Хоча Г.Львов відіграв помітну роль у політичному та громадському житті країни, його постать довгий час залишалася поза увагою істориків.

Перші відомості про життєвий шлях Г.Львова з'явилися в березні 1925 р., відразу після його смерті, в некрологах, опублікованих у періодичних виданнях російської еміграції.<sup>1</sup> У них стисло окреслювалися головні етапи життя князя, докладніше інформуючи про його роботу на чолі Тимчасового уряду.

Перший біографічний нарис про Г.Львова, створений його секретарем і колегою по земській роботі Т.Полнером, був виданий 1926 р. і мав мемуарний характер.<sup>2</sup> Унаслідок багаторічних дружніх стосунків між автором і князем та всупереч ворожому ставленню до нього з боку еміграції, твір Т.Полнера мав апологетичний характер. Тому створений ним образ був певною мірою ідеалізованим. Провідне місце у нарисі посіла тема гострого протистояння земської громадськості з владою, в якому автор, торкаючись діяльності ВЗС, усіяко підкреслював його досягнення і критикував прорахунки державної санітарної служби на війні та урядову політику по відношенню до союзів.

Діяльність ВЗС та ВСМ довгий час не привертала уваги радянських дослідників. Перші дослідження з'явились у 1940-х рр., проте вивчення діяльності союзів мало фрагментарний характер і тривало у контексті підготовки Лютневої революції.

А.Погребинський у своїй статті підкреслював важливість вивчення форм і

© Захарова Ольга Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка

методів участі громадських організацій у допомозі фронту і водночас звертався до розгляду еволюції «політичних позицій російської буржуазії».<sup>3</sup> Дослідник використовував лише опубліковані джерела, не звертаючись до документальних матеріалів архівних фондів. Прізвище Г.Льова фігурувало у статті переважно в політичному контексті: автор намагався довести активну роль лідерів буржуазії, у тому числі й голови ВЗС, у підготовці Лютневої революції. Дисертаційне дослідження С.Гісіна (1946 р.), побудоване як на опублікованих, так і на архівних джерелах, засвідчило політичну еволюцію Земсоюзу протягом усього періоду існування.<sup>4</sup> Зокрема, автор проаналізував взаємини ВЗС із урядовими колами, але діяльність лідера об'єднання в роботі не розглядалася.

Джерельна база цих досліджень склалася ще у 1920-х рр., коли до наукового обігу, крім архівних фондів союзів та Воєнно-промислового комітету (далі - ВПК), були запроваджені документи і матеріали передреволюційної доби. Тоді ж бібліотеки СРСР активно комплектувалися мемуаристикою та періодикою білої еміграції. Проте, оскільки у 1930-х рр. ця література опинилась у спецховищах, дані видання не могли вплинути на подальші наукові пошуки істориків. Після Другої світової війни документи особового походження діячів еміграції, що зберігалися у Російському закордонному архіві у м. Прага, були передані до Державного архіву Російської Федерації. Але дослідники до початку 1990-х рр. не мали права доступу до фондів архіву.

У 1960 - у середині 1980-х рр. джерельна база досліджень залишалася незмінною. Цей період позначився науковими дискусіями щодо причин та сутності політичної активності об'єднань, ступеня партійних впливів на їх осередки, з'ясування практичної доцільності їх існування тощо. Постать Г.Льова як голови ВЗС згадувалася дослідниками лише принагідно.

У роботі В.Дякіна досліджувалися проблеми взаємодії уряду Миколи II та його оточення з різними колами політичної опозиції, у тому числі з громадськими організаціями, з внутрішньополітичних питань.<sup>5</sup> Автор, заперечуючи активну політичну роль Г.Льова, стверджував, що у періоди загострень взаємин між Земсоюзом та урядом князь «справді намагався» обмежити діяльність об'єднання «діловою роботою».<sup>6</sup> Щодо участі Г.Льова у підготовці державного перевороту дослідник, спираючись на монографію С.Мельгунова,<sup>7</sup> відзначав дискусійність питання. В.Дякін вважав, що у січні 1917 р. «змова Льова» зійшла нанівець, оскільки «жодних свідчень про її подальший розвиток немає».<sup>8</sup>

Є.Черменський у своїй монографії «IV Государственная дума и свержение царизма в России»<sup>9</sup> вдався до аналізу причин дозволу влади на створення союзів. При цьому він підкреслював, що відразу після заснування об'єднань уряд почав обмежувати їхній правовий статус. Маючи на увазі безсилля перед владою російської буржуазії, спричинене страхом перед революцією, автор відзначав прагнення лідерів організацій зберегти лояльність до уряду підвідомчих їм структур.

Дискусія 1970-х рр., у якій узяли участь провідні радянські історики, точилася навколо проблеми визначення ступеня опозиційності буржуазії в роки Першої світової війни. У ній взяли участь В.Дякін, А.Аврех, В.Старцев,<sup>10</sup> В.Лаверичев,<sup>11</sup> Є.Черменський, М.Яковлев, Н.Думова та ін. Є.Черменський вважав, що В.Дякін, Н.Думова та В.Лаверичев безпідставно перебільшують опозиційність буржуазії. У наступне десятиліття «протистояння» істориків вилилося у дискусію щодо партійних впливів на створення та функціонування союзів. Провідна роль у дискусії належала А.Авреху<sup>12</sup> та Н.Думовій.<sup>13</sup> А.Аврех стверджував, що Земсоюз був створений самою цензовою громадськістю, без прямої участі політичних партій. Натомість Н.Думова пов'язувала виникнення союзів з ініціативою партій кадетів, октябристів, прогресистів та ін. А.Аврех, розмірковуючи над політичною приналежністю Г.Льова і базуючись на праці Т.Полнера, стверджував, що після революції 1905 - 1907 рр. князь «не тільки порвав із кадетами, але зайняв по відношенню до них досить недружню позицію».<sup>14</sup> Н.Думова не давала оцінок

діяльності Г.Львова, проте її робота на основі архівних матеріалів фіксувала випадки фінансових зловживань та безгосподарність у союзах.<sup>15</sup> Авторка в цілому позитивно оцінювала внесок ВЗС у санітарну допомогу фронту.

Значний інтерес становить монографія М.Яковлева, видана 1974 р.<sup>16</sup> На його думку, ВЗС, ВСМ, Земгор і ВПК були створені буржуазією для того, аби дезорганізувати економіку країни, ускладнити царизму ведення війни, а відтак полегшити прихід до влади. М.Яковлев<sup>17</sup> і дослідниця Земгору Г.Акімова,<sup>18</sup> втім, як і деякі сучасні дослідники,<sup>19</sup> припускаються важливої помилки. Вони згадують Земгор як результат злиття Земського і Міського союзів. Насправді союзи, створивши Земгор, продовжували існувати самостійно.

Радянська історіографія 1960-1970-х рр. поповнилася також рядом праць, які торкалися роботи особливих нарад з оборони, палива, перевезень тощо, створених владою в серпні 1915 р. з метою узгодження дій уряду та громадських організацій.<sup>20</sup> У дослідженнях здебільшого констатовалася діяльність Земсоюзу та розглядалася участь Г.Львова як голови Земгору в роботі нарад.

У зарубіжній історіографії цього періоду серед праць загального характеру<sup>21</sup> на увагу заслуговує робота Г.Каткова,<sup>22</sup> котрий вважав, що союзи були для лібералів «троянським конем», за допомогою якого вони прагнули заволодіти усією державною машиною. Називаючи письмові звернення Г.Львова до царя «зразком візантійської риторики», автор таврував князя як нещирого автора огульних звинувачень влади.<sup>23</sup> Г.Катков підкреслював, що, торкаючись питання взаємодії царської адміністрації та громадських об'єднань, слід чітко розуміти, що «ні перша, ні друга сторона не проявили готовності чесно й відкрито віддати належне зусиллям і досягненням супротивника. Це була безжальна війна, що велася шляхом грубих взаємних звинувачень».<sup>24</sup>

З кінця 1980-х рр. за умов кризи марксистсько-ленінської методології та розмаїття підходів до вивчення подій Першої світової війни постать Г.Львова та діяльність громадських організацій, і зокрема ВЗС, здобувають різноманітні оцінки. Джерельна база досліджень на сучасному етапі вражає своїм обсягом: стали доступними закриті раніше архівні фонди, публікуються мемуари громадських та партійних діячів, урядовців, документальні матеріали тощо.

Початок 1990-х рр. у російській історіографії ознаменувався початком переосмислення «забутої» війни, сплеском інтересу до цієї тематики. Важливі статистичні дані для з'ясування внеску союзів у червонохресну діяльність усіх воєнно-санітарних структур містить стаття О.Асташова.<sup>25</sup> На основі архівних матеріалів він доводив, що «саме ВЗС та ВСМ виконували основну роботу з надання допомоги хворим і пораненим воїнам».<sup>26</sup> Втручання у політичне життя країни ліберальної буржуазії та середніх верств міста й села, з яких склалися об'єднання, автор однозначно пов'язував з активізацією їх гуманітарної роботи.

З 1990-х рр. російські історики дедалі частіше звертаються до постаті Г.Львова, згадуючи у своїх роботах про його діяльність на чолі ВЗС,<sup>27</sup> більше зосереджуючись на різноманітних аспектах перебування князя на чолі Тимчасового уряду.<sup>28</sup> Перше у російській історіографії дослідження життєвого шляху та політичної діяльності Г.Львова з'явилося 1991 р.,<sup>29</sup> проте авторка припустилася кількох фактологічних неточностей.<sup>30</sup> Участь Г.Львова у керівництві Земсоюзом висвітлювалася фрагментарно. В.Трут у своєму біографічному нарисі про князя висвітлив здебільшого його політичну діяльність.<sup>31</sup>

Серед досліджень останніх років, присвячених Г.Львову, слід виокремити роботу І.Архіпова.<sup>32</sup> Називаючи князя «заручником оманливої політичної міфології»,<sup>33</sup> автор розмірковував про його роль на чолі Тимчасового уряду. Коротку характеристику окремих періодів життя та діяльності Г.Львова містить збірник статей, присвячений 145-річчю князя,<sup>34</sup> втім, його особистісні риси та суспільно-політичні погляди в ньому не розглядаються.

Актуальною для сучасних дослідників залишається проблема взаємовідносин бюрократичної еліти та союзів, що зумовлює науковий пошук у трьох напрямках.

Найперший - це з'ясування витоків протистояння союзів, Земгору та ВПК із бюрократичною елітою, визначення його характеру та наслідків. Серед таких праць можна виділити, насамперед, аналітичний огляд В.Шевиріна, в якому висвітлюються не тільки політична еволюція об'єднань, результати їхньої господарської діяльності, але простежуються напрямки історіографічних дискусій, аналізуються основні концепції.<sup>35</sup> Автор показав весь «життєвий цикл» взаємин: від «єднання» та співробітництва до боротьби і конфронтації. Він вважав, що конфлікт між владою та новими структурами був зумовлений історично. Говорячи про Г.Львова, В.Шевирін відзначав його участь у політичних акціях опозиції, показав зміни характеру його промов на земських з'їздах, торкнувся проблеми участі князя у підготовці державного перевороту. Проте автор утримався від власних оцінок ролі князя в діяльності Земсоюзу.

С.Куликов в оцінках внутрішньополітичного курсу влади зайняв позицію його виправдання.<sup>36</sup> Пов'язуючи виникнення громадських організацій з ініціативою бюрократичного угруповання парламентаристів у Раді міністрів, автор стверджував, що ВЗС та інші об'єднання «у лютому 1917 р. завдали своєму творцю смертельного удару»<sup>37</sup>. С.Куликов вважав, що наскільки ліберальна опозиція була непримиренною до уряду, розглядаючи його як супротивника, настільки Микола II та бюрократи «виявили майже безмежне прагнення до згоди з опонентами».<sup>38</sup> Серед спірних моментів роботи С.Куликова можемо назвати його твердження, що урядова підтримка створення союзів, як «інструментів політики «священного єднання», обумовлювалася не стільки функціональною, скільки політичною доцільністю.<sup>39</sup> Також не можна погодитися з тим, що у відкриту опозицію до влади ВЗС перейшов на червневому з'їзді 1915 р.<sup>40</sup>

Другим напрямком інтерпретацій участі ВЗС у політичному житті країни є проблема його взаємовпливів із Прогресивним блоком. Ще В.Старцев писав, що союзи визнали блок своїм ідейним керівником.<sup>41</sup> Сучасний дослідник Н.Судацов вважає так само.<sup>42</sup> Проте вже 1986 р. британський історик М.Джордж виступив із запереченням «загальної тенденції» в історіографії розглядати союзи майже як віддзеркалення Прогресивного блоку.<sup>43</sup> Автор вважав, що на відміну від діячів блоку лідери об'єднань зазнавали постійного тиску з боку місцевих комітетів, значну частину яких складав «третьій елемент».<sup>44</sup> Оскільки всередині самого блоку не було єдності у багатьох питаннях, Г.Львов і М.Челноков на спільних засіданнях прагнули висловити власне бачення динаміки взаємин із владою, стверджував польський дослідник Е.Вишневський.<sup>45</sup>

Оцінки деякими сучасними істориками політичної ролі Г.Львова у подіях липня 1914 - лютого 1917 рр. також відрізняються новизною, інколи навіть епатажного характеру. Якщо радянська історіографія цікавилася ним тільки як головою Тимчасового уряду, не вважаючи самостійною політичною постаттю, то дослідники початку 2000-х рр. іноді роблять із нього такого собі «сірого кардинала» у лавах опозиції.<sup>46</sup> С.Куликов вважає, що Г.Львов «задумав звести на престол Миколу Миколайовича як регента»,<sup>47</sup> більше того - знаменита промова П.Мілюкова у Думі 1 листопада 1916 р. «стала результатом безпосереднього впливу на нього з боку Г.Є.Львова».<sup>48</sup> У свою чергу О.Айрапетов, приділяючи увагу участі Г.Львова у планах державного перевороту, чи не єдиний з усіх вищезгаданих дослідників дає оцінку головування князя у ВЗС і Земгорі.<sup>49</sup> Він стверджує, що на діяльність Земгору вплинула особистість «переконаного толстовця» Г.Львова, який, «відстоявши безконтрольність Союзу, не був здатний організувати який-небудь контроль».<sup>50</sup> Автор не розрізняє поняття Земсоюзу та Земгору, використовуючи їх як синоніми. Уся доказова база О.Айрапетова щодо особистої ролі Г.Львова базується тільки на мемуарах В.Гурка, про тенденційність яких мова піде далі.

У сучасній українській історіографії проблеми, крім досліджень загального характеру,<sup>51</sup> певне місце посідають роботи, присвячені участі князя у переговорах Української Центральної Ради і Тимчасового уряду влітку 1917 р.<sup>52</sup> Позиція Г.Львова по відношенню до Центральної Ради вважається лояльною, про що

свідчить, насамперед, його «Звернення до українського народу», в якому голова уряду підтверджує право націй на самовизначення.<sup>53</sup>

Сучасні українські історики чимало уваги приділяють проблемі громадської опіки постраждалих воїнів і цивільного населення в роки війни на території України. Окремі аспекти діяльності ВЗС у взаємодії з іншими санітарними установами висвітлюють дисертаційні дослідження М.Юрія, В.Ореховського та С.Кармалюка.<sup>54</sup> Стаття І.Сулиги присвячена заходам земських комітетів Правобережної України, спрямованих на допомогу фронтовикам і біженцям.<sup>55</sup> Поряд із цим слід назвати статтю О.Доніка, в якій досліджуються масштаби допомоги військовим і цивільному населенню підрозділами ВЗС і ВСМ.<sup>56</sup> Автор подав також короткий огляд організаційної структури та заходів з опіки таких організацій, як Земсоюз, ВСМ, Російське товариство Червоного Хреста, Тетянинський комітет, Товариство допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам, наголосивши на важливій ролі громадських структур у вирішенні багатьох проблем, викликаних умовами воєнного часу. В іншій роботі О.Донік зазначає, що під тиском вимог воєнного часу союзи «розширювали коло своїх завдань.., ставши конкурентами державних органів у медико-санітарній справі».<sup>57</sup> Окремі проблеми діяльності громадських гуманітарних організацій в Україні висвітлює також дисертаційне дослідження Н.Загребельної.<sup>58</sup> Авторка зупинилася, зокрема, на характеристиці структури, соціальної бази та джерел фінансування громадських гуманітарних організацій, допомоги постраждалому цивільному населенню, а також проаналізувала опікування військовослужбовцями на території України. В цілому внесок таких об'єднань, як ВЗС і ВСМ, а також їхніх підрозділів у гуманітарну допомогу фронту позитивно оцінюється українською історіографією.

Сучасна зарубіжна історіографія історії Росії періоду Першої світової війни та Лютневої революції представлена значною кількістю праць.<sup>59</sup> Вдаючись до оцінок загальної ролі громадських організацій у Першій світовій війні, зарубіжні дослідники Т.Портер, У.Глісон та П.Гетрелл доводять, що діяльність Земсоюзу знаменувала народження громадянського суспільства, яке могло призвести до політичного та економічного зростання країни.<sup>60</sup> Інші автори стверджують, що керівництво союзів намагалося лише зробити їх «знаряддям політичної реформи».<sup>61</sup> В цілому ж історики до сьогодні кардинально розходяться у точках зору щодо ефективності практичної, господарської діяльності ВЗС, ВСМ, Земгору та ВПК. Одні з них оцінюють її дуже високо,<sup>62</sup> інші вельми посередньо,<sup>63</sup> а треті взагалі бачать у них тільки негативне.<sup>64</sup>

1. 8-я годовщина Февральской революции // Дни. - 1925. - 12 марта.; Князь Г.Е.Львов [Некролог] // Последние новости. - 1925. - 8 марта.; Князь Г.Е.Львов [Некролог] // Руль. - 1925. - 10 марта.

2. Полнер Т.И. Жизненный путь князя Г.Е.Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности. - М., 2001.

3. Погребинский А.П. К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны // Исторические записки. - М., 1941. - № 12. - С. 39 - 60.

4. Гисин С.Л. Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам (политическая эволюция с июля 1914 г. по февраль 1917 г.): Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. - М., 1946.

5. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914 - 1917). - Л., 1967.

6. Там само. - С. 144.

7. Мельгунов С.П. На путях к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией 1917 г. - Париж, 1931.

8. Дякин В.С. Вказана праця. - С. 301.

9. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. - М., 1976.

10. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905 - 1917: борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия». - Л., 1977.

11. Лаврычев В.Я. По ту сторону баррикад: Из истории борьбы московской буржуазии с революцией. - М., 1967.

12. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы. - М., 1985.

13. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. - М., 1988.
14. Аврех А.Я. - Вказана праця. - С. 187.
15. Думова Н.Г. Вказана праця. - С. 41, 42.
16. Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. - М., 1974.
17. Там само. - С. 115.
18. Акимов Г.С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. - 1974. - № 10. - С. 67 - 80.
19. Айрапетов О.Р. Генералы, либералы и предприниматели: работа на фронт и на революцию. 1907 - 1917. - М., 2003. - С. 158.; Пайпс Р. Русская революция: В 2-х т. - М., 1994. - Т. 2. - С. 329.; Пушкарева И.М. Г.Е.Львов // Россия на рубеже веков: исторические портреты. - М., 1991. - С. 170.
20. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России в 1914 - октябре 1917 г.). - Л., 1985.; Крупина Т.Д. Политический кризис 1915 г. и создание Особого совещания по обороне // Исторические записки. - М., 1941. - Т. 83. - С. 58 - 76.; Лаверычев В.Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. - февраль 1917 г.) // Первая мировая война. - М., 1968. - С. 211 - 226.; Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. - М., 1973.
21. Clarkson J.D. A History of Russia. - New York: Random House, 1962.; Jelavich B. St Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814 - 1974. - Bloomington, London, 1971.
22. Катков Г.М. Февральская революция. - Париж, 1984.
23. Там само. - С. 173.
24. Там само. - С. 187.
25. Асташов А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну // Отечественная история. - 1992. - № 6. - С. 169 - 172.
26. Там само. - С. 170.
27. Пушкарев С.Г. Россия 1801 - 1917: власть и общество. - М., 2001. - С. 593; Чивилихин Е.И. «... Не шадя своего достоинства...» // Военно-исторический журнал. - 1999. - № 6. - С. 69.; Шубин Н.А. Общественные организации и государственные структуры в первую мировую войну: опыт сотрудничества в снабжении фронта // Армагеддон. Актуальные проблемы истории, философии, культурологии. - М., 1999. - С. 79.
28. Батьковский А.М., Павлушов Н.Ю. Военные займы России: миражи и реалии // Военно-исторический журнал. - 1997. - № 6. - С. 8.; Бондаренко Д.Я., Крестовская Н.Н. Переговоры Временного правительства и Украинской центральной рады весной и летом 1917 г. // Отечественная история. - 2002. - № 2. - С. 85 - 96.; Витенберг Б.М. М.В.Родзянко или князь Г.Е.Львов? Проблема лидерства в объединенной оппозиции (осень 1915 - рубеж 1916-1917) // Отечественная история. - 1999. - № 4. - С. 104 - 105.; Гайда Ф.А. Механизмы власти Временного правительства (март - апрель 1917 г.) // Отечественная история. - 2001. - № 2. - С. 141 - 142.; Герасименко Г.А. Крах земского самоуправления в России // История СССР. - 1989. - № 1. - С. 75.; Измозик В.С. Временное правительство. Люди и судьбы // Вопросы истории. - 1994. - № 6. - С. 165.
29. Пушкарева И.М. Вказана праця. - С. 153 - 195.
30. Там само. - С. 155, 158, 191.
31. Трут В.П. Г.Е.Львов // История России (IX - XX вв.). - М., 2000. - С. 380 - 392.
32. Архипов И. Премьер Г.Е.Львов: под властью мифа // Звезда. - 2005. - № 1. - С. 199 - 213.
33. Там само. - С. 199.
34. Князь Георгий Львов. Возвращение имени: Сборник статей, посвященных 145-летию со дня рождения. - Калуга, 2006.
35. Шевырин В.М. Власть и общественные организации в России (1914 - 1917). - М., 2003.
36. Куликов С.В. Бюрократическая элита Российской империи накануне падения старого порядка (1914 - 1917). - Рязань, 2004.
37. Там само. - С. 394.
38. Там само. - С. 395.
39. Там само. - С. 58.
40. Там само. - С. 66.
41. Старцев В.И. - Вказана праця. - С. 179.
42. Судащев Н.Д. Земское и городское самоуправление России в годы Первой мировой войны. - М.-Ставрополь, 2001. - С. 59, 60.
43. George M. Liberal Opposition in Wartime Russia: A Case Study of the Town and Zemstvo Unions // The Slavonic and East European Review. - L., 1987. - № 65. - P. 371 - 390.
44. Там само. - р. 371 - 376.
45. Вишневецки Э. Прогрессивный блок // Политические партии и общество в России (1914 - 1917 гг.): Сборник статей и документов. - М., 1999. - С. 92.
46. Мультиатули П.В. Император Николай II во главе действующей армии и заговор генералов.

- СПб., 2002.; Платонов О.А. Терновый венец России. История царубийства. - М., 2001.
47. Куликов С.В. Вказана праця. - С. 365.
48. Там само. - С. 326.
49. Айрапетов О.Р. Вказана праця. - С. 156, 157.
50. Там само.
51. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914 - 1920). - К., 2003.; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. - К., 2002. - Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. - 1917 р.); Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914 - 1922). - Запоріжжя, 2005.
52. Бондаренко Д.Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. - Одесса, 2004.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. - К., 1997.; Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» на ІV сесії Української Центральної Ради // Український історичний журнал. - 1997. - № 5. - С. 80 - 86.; Кудлай О.Б. Переговори Центральної ради і представників Тимчасового уряду (28 - 30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. - 1999. - № 6. - С. 43 - 54.
53. Бондаренко Д.Я. Вказана праця. - С. 82 - 84.; Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради... - С. 46 - 48.
54. Юрий М.Ф. Буржуазные общественные организации в период первой мировой войны 1914 - 1918 гг. (ВЗС, ВСМ, Земгор, ЦВПК): Дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. - Черновцы, 1990.; Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 - 1918): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / Чернів. держ. унів. ім. Ю.Федьковича. - Чернівці, 1997.; Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867 - 1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. - Кам'янець-Подільський, 1998.
55. Сулига І.Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. - Вип. ІІІ. - К.: Інститут історії України НАН України, 2001. - С. 234 - 239.
56. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 - 1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. - Вип. ІV. - К.: Інститут історії України НАН України, 2002. - С. 155 - 182.
57. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. - 2005. - № 4. - С. 173, 174.
58. Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. - Київ, 2004.
59. Пайпс Р. Вказана праця.; Figes O. A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution. - New York: Viking, 1995.; Fitzpatrick S. The Russian revolution. - New York, 2001.; Lowe N. Mastering twentieth century Russian history. - New York, 2002.; Wade R.A. The Russian Revolution, 1917. - Cambridge University Press, 2005.
60. Emerging Democracy in Late Imperial Russia. Case Studies on Local Self-Government (the Zemstvos), State Duma Elections, the Tsarist Government, and the State Council before and during World War I. - Nevot, 1998.; Gatrell P. Russia's First World War: a social and economic history. - Pearson / Longman, 2005.
61. Hasegava Ts. The February revolution: Petrograd, 1917. - Seattle; L: Univ. of Washington press, 1981. - XXII.; Hogan H. Reworking Russia's History Two Steps Forward, One Step Back // Journal of Interdisciplinary History. - 1999. - Volume 30. - Number 2. - pp. 273 - 281.
62. Абрамов В.Ф. Земства в России (1905 - февраль 1917): Опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности: Автореф. д-ра ист. наук: 07.00.02 - М., 1998.; Асташов А.Б. - Вказана праця.
63. Айрапетов О.Р. - Вказана праця; Куликов С.В. - Вказана праця.
64. Яковлев Н.Н. - Вказана праця; Stone N. The Eastern Front. 1914 - 1917. - N.Y., 1975.

*Статья посвящена состоянию историографических исследований проблем деятельности князя Георгия Львова во главе Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам (1914 - 1917). Анализируется также степень изученности личности ГЛьвова в отечественной и зарубежной историографии.*

*The article deals with the state of historiography development of problems of prince G.Lvov's activity as the head of the All-Russia Union Zemstvo Union of Help for Patient and Wounded Warriors (1914 - 1917). The degree of study of G.Lvov's personality in domestic and foreign historiography is also analyzed.*